

Žert: pohled na totalitní režim

Laura Martínez Abarca

Univerzita Karlova

elemea@gmail.com

THE JOKE: A VISION OF TOTALITARIANISM

The purpose of this article is to discuss the totalitarian experience of a human being through the study of *The Joke*, the first novel by the Czech writer Milan Kundera, written in 1965. Although the work allows us to approach the phenomenon of Soviet totalitarianism through the historical scenario in which the characters develop, alluding without any doubt to the apogee and decay of the Soviet regime in Czechoslovakia, this paper intends to place totalitarianism as a tendency contained in the modern individual. That is, the representation of totalitarianism as an existential situation.

KLÍČOVÁ SLOVA:

roman — totalitarismus — Milan Kundera

novel — totalitarianism — Milan Kundera

A tak jsem koupil pohlednici a (abych ji ranil, šokoval a zmátl) napsal jsem: Optimismus je opium lidstva! Zdravý duch páchne blbostí. Ať žije Trockij! Ludvík.¹

Román je svědectvím o zmizelém světě. Nese-li v sobě nějakou přítomnost, pak tato nepatří do doby, v níž byl román napsán, nýbrž do chvíle, kdy je znovuobjevován, do času čtenáře, jenž ji zařazuje do své paměti a vytváří z ní nepomíjející vzpomínku. Díky jeho komplexní povaze, schopnosti pojmout jak jasné směřování, tak i pochyby, můžeme román vnímat jako svědectví o existenci, neboť základní hlubokou pohnutkou jeho vzniku je tázání ohledně lidského bytí.

Jelikož se v tomto článku chceme soustředit na pozorování existenciální zkušenosti člověka s totalitou, a to prostřednictvím románu, obrátíme se k *Žertu*, prvnímu románu Milana Kundery, napsanému v roce 1965. Chceme-li říci něco o tomto českém spisovateli, narozeném v roce 1929, je těžké neopakovat to, co už bylo mnohokrát napsáno, vždyť jde o autora známého po celém světě. Dvakrát vstoupil do komunistické strany a v obou případech byl vyloučen, protože jeho myšlení nebylo v souladu s „duchem doby“; musel opustit svou zem poté, co Varšavská smlouva umlčela Pražské jaro, jež se snažilo provést reformu komunismu a přinést „socialismus s lidskou

1 Kundera 1967, s. 36.

tváří“. Kundera se ocitl ze dne na den bez práce a bez práva vydělat si na živobytí; jeho knihy byly odstraněny z knihoven a jeho jméno vymazáno z československého literárního pole.

Autorova románová tvorba byla ve svém úhrnu označena za kritiku sovětského totalitarismu: takový pohled vychází z četby zaměřené na historické souvislosti a jistě dílo připravuje o jeho mnohotvárný a význačný charakter. Pokud se ovšem nepřestává klást důraz na významnou roli politiky v Kunderově románu, je to proto, že není možné oddělit od sebe děj a pozadí, na němž se odehrává. Střet románu s evropskou historií dvacátého století je tedy do jisté míry nevyhnutelný, její politické aspekty se totiž nutně projevují v sociálním prostředí ztvárněném v Kunderově fikčním světě a působí na život jeho postav. Milan Kundera sice trvá na tom, že historie není hybnou silou, která by stála na počátku psaní jeho románu, ale uznává, že je neustále přítomná, neboť člověk je pevně spojen s konkrétní jedinečnou situací, z níž může pochopit svou existenci: „jestliže historie spisovatele přitahuje, je to tím, že je pro něj jakýmsi reflektorem, který se otáčí kolem lidské existence a osvěcuje nečekané možnosti, jež se v pokojných dobách, kdy je historie nehybná, neuskutečňují, ale zůstávají neviditelné a neznámé“.² Ovšem ani tato specifická ukotvenost bytí, ze své podstaty historická, jež „se stává antropologickou laboratoří s touto základní otázkou: co je to lidská existence?“³, neodpovídá *a priori* cílům historika.

Pokud jde o kritický záměr, který je *Žertu* připisován, prohlásil autor, že je absurdní se domnívat, že by v roce 1967, kdy bylo dílo vydáno, mohl knihu psát s úmyslem „odhalit pravdu o stalinismu“. Řekl také, že ačkoliv jsou jeho romány — kromě *Nesmrtelnosti* — situovány do „určitého dějinného okamžiku, v němž jsem se snažil zobrazit v její skutečné podobě (bez sebemenšího ironického záměru)“ sovětskou nadvládu nad Československem, „nebylo mým hlavním cílem popsat dobu“.⁴ I tak je ovšem nezbytné vidět souvislosti mezi různými kontexty, jež spolu v *Žertu* vedou dialog: mezi pražskými procesy a lety úpadku sovětské moci v Československu; mezi Ludvíkem, jehož v roce 1949 zapudili z velké sovětské rodiny a odsunuli ho do dolů, a Ludvíkem v letech předcházejících pražskému jaru. Pozadí totality, z něhož román vyrůstá, je tedy také historickým dějištěm, ve kterém se vyvíjejí postavy, stržené vírem ideologie.

Vzhledem k těsné souvislosti mezi událostmi, jež román inspirovaly, a historickým děním, které se přímo týkalo autora, se rozbor díla zabývá obdobím naznačeným v *Žertu* z historického úhlu pohledu. Proto by bylo zvláštní pominout úzký vztah mezi příběhem jeho hlavní postavy, Ludvíka, s příhodou, do níž se zapletl Kundera — toho zde chápeme jako další z postav vytvořených samotným autorem v jeho románovém díle — na začátku padesátých let, jež zároveň posloužila jako zdroj inspirace pro zápletku, takže začneme právě u ní.

Ludvík, stejně jako Kundera, se stal členem komunistické strany na konci druhé světové války, ve chvíli, kdy Rusové přijeli vysvobodit československý lid z moci Němců. Hitler už spáchal sebevraždu a Stalin plánoval světové šíření proletářské revoluce. V sedmi letech německé nadvlády v Československu „nacisté krutě využívali okupace a ožebračili český národ. Asi dva miliony Čechů sloužily jako otroci

2 Kundera 2005, s. 85.

3 Viz Kunderova citace in Chvatík 2008.

4 Tamtéž.

válečného průmyslu a kolem 360 000 osob padlo v boji nebo zemřelo ve strašných německých koncentračních táborech.⁵ Takový byl i osud Ludvíkova otce: jednoho dne si ho odvedli a už se nikdy nevrátil. S příchodem ruské armády v roce 1945 skončil teror německé okupace. Kunderovi je šestnáct let, Ludvíkovi dvacet. Český spisovatel, který sám o sobě mluví jakožto jedna z postav *Knihy smíchu a zapomnění*, o tom vypráví následujícím způsobem: „V roce 1939 vpochovalo do Čech německé vojsko a stát Čechů přestal existovat. V roce 1945 vpochovalo do Čech ruské vojsko a země se opět nazývala samostatnou republikou.“⁶ Tato situace trvala tři roky, které vynesly komunistickou stranu až k převzetí moci. Jestliže nám tedy Ludvíkův příběh otevírá současnost a minulost jeho osobní historie, představuje nám ji v určitém konkrétním kontextu, jímž je Československo roku 1949, podřízené vládě jediné strany.

A skutečně, pokud se omezíme na prostředí, v němž se pohybuje Ludvík, všimneme si, že se univerzitní proces, rozhodující o jeho vině, nebo nevině, odehrává v období pražských politických procesů, které začaly Miladou Horákovou. „Za to, že uvažovala o způsobech opozice proti českému režimu, byla na základě rozsudku československého soudu přes protesty světové veřejnosti popravena [...]“⁷ 27. září 1949 ji zatkl a obvinil ji z vedení skupiny usilující o svržení vlády,⁸ každopádně je pravda, že už její kritický postoj vůči vládě jedné strany zpochybňoval komunistickou doktrínu. Dne 27. června 1950 byla oběšena spolu se Závěšem Kalandrou.

Později se rozsudky rozšířily i na samotnou stranu. Ve vysokých funkcionářích komunistických stran byli spatřováni potenciální zrádci a soudu propadl každý, kdo byl podezřelý, že by mohl být tajným trockistickým zrádcem v nitru komunistické strany: „Schylovalo se totiž k proslulým politickým procesům a v mnoha sálech (stranických, soudních, policejních) byly v permanenci vztyčující se ruce, jež zbavovaly obviněné lidi důvěry, cti i svobody.“⁹ Podobné soudy začaly v menším měřítku probíhat i na vysokých školách a jeden z nich se dotkl také Kundery. V předmluvě ke Kafkovým dílům *Proměna a Proces*, vydaným v nakladatelství Porrúa, vypráví:

Došlo k tomu v roce 1950, kdy v mé zemi probíhaly nechvalně známé stalinistické procesy a dvanáct českých politiků, mezi nimi i generální tajemník strany Rudolf Slánský, se muselo přiznat k neexistujícím zločinům, potom je oběsili a celé tisíce lidí uvěznil. V této atmosféře se na základě studentského žertíku rozběhl malý stalinský proces i proti mně a jednomu mému příteli. Byl to skutečně jen malý proces bez tragických následků (vyloučili nás ze strany a z vysoké školy).¹⁰

Autor tedy v *Žertu* nastiňuje jiné možnosti těžké události. Ludvík pošle své přítelkyni Markétě pohlednici „s protistranickými výroky“¹¹, na níž nadává zdravému duchu

5 Chapman 1969, s. 26.

6 Kundera 2017, s. 16.

7 Čornej 2015, s. 68–69.

8 Owens 2006, s. 11.

9 Kundera 1967, s. 88.

10 Kundera 2004, s. XIV.

11 Kundera 1967, s. 45.

a optimismu a hlásí se k Trockému, jehož režim považoval za největšího zrádce a vrcholné nebezpečí a zavraždil ho o dvacet let dříve v Mexiku; kvůli tomuto psaní je Ludvík vyloučen ze strany. Nejedná se ovšem o životopisný román ani o ztotožnění se s postavou. Jestliže například pro Kunderu neměl odchod ze strany tragické následky, pro Ludvíka to naopak znamenalo konec jeho vědecké kariéry a navíc šest let nucených prací v uhelných dolech v Ostravě. Trvalo sedm let, než se Ludvík mohl znovu zapsat na vysokou školu a pokračovat ve svých přerušovaných studiích, v rámci změn po 20. sjezdu KSSS v roce 1956, kde Chruščov odsoudil Stalinovy zločiny a zahájil tím takzvanou *destalinizaci*, známou také jako „období tání“. Pokud jde o Kunderu, byl rehabilitován a znovu přijat do strany roku 1965, kdy také psal svůj první román *Žert* a kdy se odehrává současná část Ludvíkova příběhu.

Jak je zřejmé, právě faktor ideologie rozehrává zápletku, díky níž se pak ocitáme ve dvou kontextech: v minulosti Ludvíka Jahna, v roce 1949, uprostřed komunistického řádění v Československu a na začátku pražských procesů; a v současnosti, v první polovině šedesátých let: v době, kdy již militantní komunisté ochabují ve svých ideologických aspiracích. Na román se ovšem nestačí dívat z historického úhlu pohledu. Zkoumání těchto dějů se v románu neomezuje na kritiku sovětského totalitarismu, je mnohem více vyjevením jeho podstaty; jinak řečeno, za historickou sférou, kam patří velká jména a pamětihodné události, se totalitní režim neukazuje pouze ve vládě, která ve světě umlčeném diktátem jediné pravdy zrušila svobodu myšlení, právo na vlastní pohled na skutečnost, ale ukazuje se také v každodenních, domácích situacích, jež se týkají člověka jako jednotlivce, nesoucího v sobě, jak se zdá, i zárodek totality.

Román je vyprávěn v první osobě jednotného čísla a skládá se ze sedmi částí: Ludvík, Helena, Ludvík, Jaroslav, Ludvík, Kostka a nakonec Ludvík–Helena–Jaroslav. Každé z těchto jmen odpovídá postavě, jejíž hlas vyslovuje svůj pohled na svět totality. Ludvík je zklamaný ideály i životem; Helena je věrná stalinistka, hájící příkazy a hodnoty totalitního režimu; Jaroslav je nositel lidové představitivosti, vycházejících ze slovanského pohanského světa, plného lesů, hrdinů a panen, a Kostka žije v souladu s křesťanskými příkázáními jako jakýsi apoštol, který sám sobě vyčítá pochybení světského člověka. Dalšími postavami jsou Lucie a Pavel, ty se však objevují pouze ve vzpomínkách ostatních nebo jen okrajově, nemůžeme se k nim přiblížit jinak než skrze vnímání okolních postav.

Díky těmto světům, čelícím totalitnímu systému, můžeme pozorovat také antagonický vztah mezi Ludvíkem a ostatními postavami. Ty všechny hledají smysl života, který by nacházel spojení se zdroji mýtu, v němž ještě nedošlo k pádu člověka. Ludvíka jeho příběh staví na opačnou stranu: jeho život se rozpadl ve chvíli, kdy ho společnost, do níž vkládal své naděje, prohlásila za nepřítele, připravila ho o místo, které v ní zastával, i o možnost získat je zpět. Román tedy řídí duální princip, odrážející dvě protichůdná pojetí světa: svět tradiční a svět moderní.

V této konfrontaci proti sobě stojí moderní svět, ztělesněný Ludvíkem, a svět tradiční, v němž hledají smysl své existence Helena, Jaroslav a Kostka, a to (v příslušném pořadí) ve stalinismu, ve starém slovanském světě a v křesťanství, přičemž je výmluvné, že vedle chiliastického uvažování, tvořícího součást tradičního světa, jakým je slovanské pohanství nebo křesťanství, stojí také stalinismus, moderní pojetí, uchylující se k mytickému diskursu ve chvílích, kdy chce poukázat na své směřování k ideálnímu světu.

Budeme-li se držet formálních charakteristik, jimiž se vyznačuje klasická tragédie, zjistíme, že průběh *Žertu* je podobný narativnímu schématu tragédie, a to pouze s tím rozdílem, že vnitřní úpadek neukazuje u hrdiny uzavřeného světa, nýbrž u antihrdiny světa moderního:

- a) V první a druhé kapitole mají postavy Ludvíka a Heleny zprostředkovat expozici: představují se, informují nás, kde se bude odehrávat děj, a nepřímou nám přibližují další postavy.
- b) Ve třetí kapitole Ludvík předestírá konflikt: zde dochází ke zvratu v hrdinově osudu, bezstarostné štěstí se mění v neštěstí, přičemž pád hrdiny zapříčiní stejně jako v řecké tragédii jeho chyba, a ne jeho zkaženost, „přemůže ho moc osudu, již se nemůže vyhnout a už vůbec ne vzepřít“.¹² Prostřednictvím neštěstí a zklamání, jež s sebou přináší, ovšem vyniknou „nedostatky jeho počínání, ztráta morální bezúhonnosti, absence smyslu pro osud celku a neschopnost přizpůsobit se běhu dějin, do nichž je zasazen jeho život, to vše ho definitivně zbavuje puncu hrdinství“.¹³ Zde tedy začíná cesta úpadku.
- c) Ve čtvrté kapitole, patřící Jaroslavovi, se vyjadřuje opozice mezi dvěma pojetími světa, Jaroslavovým a Ludvíkovým, a to v obou směrech: nejdříve Ludvík jakožto zapálený straník představuje svým přátelům socialistické ideály a proti němu stojí Jaroslav, domnívající se, že triumf revoluce znamená začátek teroru; potom je na jedné straně Jaroslav, který přijme za své socialistické ideály, a to hlavně proto, že znovu přiznaly hodnotu lidové představitosti, již tolik miluje, a na druhé straně Ludvík a jeho nenávisť vůči tomuto nespravedlivému světu a všemu, co z něj pochází.
- d) V páté kapitole skuteční Ludvík svou pomstu. Vzhledem k tomu, že žánr románu odpovídá modernitě, tedy profánnímu světu, nepřijímá hrdina působení osudu jako něco daného, ale napře své síly ke srovnání účtů a ke znovunastolení rovnováhy podle měřítek světské, nikoli božské spravedlnosti. Tato část příběhu je tedy věnována odplatě a hrdina se mění v antihrdinu: v toho, kdo se podílí na svém tragickém údělu z vlastní vůle, a ne vlivem osudu (*fatum*).
- e) V šesté kapitole, vyhrazené Kostkovi, se opět ukazuje napětí mezi oběma postavami. Probírá se zde křesťanský pohled v protikladu k Ludvíkovu světu bez bohů a iluzí, ale také, a to je ještě důležitější, paradoxní podobnost mezi křesťanstvím a stalinismem, který je v ideologické rovině veden jako náboženský kult.
- f) V poslední kapitole, Ludvík–Helena–Jaroslav, společně znějí tři hlasy, které mluví z různých stran, ale odpovídají si jako tragický chór, v němž se hlas lítosti mísí s hlasem ponížení a najednou se přidává také vysterzlivění. Ludvík si uvědomuje, že ve jménu domnělé spravedlivosti jednal špatně, a pochopí, že se v úsilí o ni sám zachoval jako tyran. Ludvík začne vidět svět kolem sebe jinými očima. Poslouchá básně vyvolávané při jízdě kráľu a vnímá v nich skrytou krásu starých zpěvů, bez ohledu na ideologickou propagaci. Během těchto úvah kráčí podél řeky a hledá, co by mu přineslo klid, až se setká se svým přítelem Jaroslavem a náhle pocítí naléhavou potřebu lásky a stesk nad ztracenými roky. Všechno, čeho se dotkla ideologie, ztratilo

12 Badillo 2004, s. 2.

13 Cappello 2008, s. 173.

svou božskou auru a ukazuje se Ludvíkovi ve své pravé podstatě, ale toto nové vidění světa, jež by snad mohlo obsahovat jakési usmíření, není celistvé. Znovunastolení ztracené jednoty není možné — ukazuje se to prostřednictvím všech tří hlasů.

Vrátíme-li se k samému názvu románu, mohli bychom si položit otázku, o jaký žert vlastně jde. Zdálo by se, že se osud snaží Ludvíkovi vyvádět nepěkné kousky, že leg-race, kterou si udělal z Markéty a Heleny, je jen jakýmsi druhem záškodnictví na sobě samém, které ho staví proti jeho vlastní nízkosti a nutí ho se ptát, není-li on sám představitelem toho, co nenávidí ze všeho nejvíc: snahy ovládnout existenci druhých při nastolování domnělé spravedlnosti. Ludvík pochopí, že se ve svém hledání spravedlnosti on sám dopustil nepravosti, takže se v ničem neliší od těch, kdo způsobili příkoří jemu. Žert má tuto podobu proto, že Ludvík se své údajné spravedlnosti dožadoval ve jménu jediné pravdy a pokoušel se vytvořit lepší svět na úkor ostatních, stejně jako tomu chtěla spravedlnost hlásaná sovětským komunismem, a proto oba příklady poukazují na úpadek spravedlnosti: její uskutečňování vyžaduje trestuhodný čin, spočívající v touze ovládnout celou existenci.

Žert tedy otevírá kromě historického čtení také další cestu, v níž je možné pozorovat totalitarismus jako životní situaci: je-li Ludvíkův příběh na jedné straně příběhem mladíka, kterého kvůli hloupému žertu nespravedlivě vyloučí ze světa, do nějž patřil, a postaví ho tím tváří v tvář nesmyslnosti jeho existence, je na druhé straně také příběhem jeho vlastního směřování k totalitarismu, který je zde pozorován jako projev jednotlivce. V tomto smyslu není Kunderův román ani tak kritikou totality, jako spíše jejím odhalením.

Přeložila Anna Melicharová

LITERATURA

- Badillo, Pedro. *La tragedia griega*. Puerto Rico : Universidad de Puerto Rico, 2004.
- Cappello, Giancarlo. „Configuración y tiempo del antihéroe“. *Contratexto* 2008, č. 16, s. 171–181.
- Čornej, Petr — Pokorný, Jiří. *Stručné dějiny českých zemí*. Praha : Práh, 2015.
- Chapman, Colin. *21 de agosto. La invasión de Checoslovaquia*. Barcelona : Edisvensa, 1969.
- Chvatík, Květoslav. *Svět románů Milana Kundery*. Brno : Atlantis, 2008.
- Kundera, Milan. *Žert*. Praha : Československý spisovatel, 1967 (1. vyd.).
- Kundera, Milan. „Prólogo“. In Franz Kafka. *La metamorfosis y El proceso*. México : Porrúa, 2004.
- Kundera, Milan. *Le rideau: essai en sept parties*. Paris : Gallimard, 2005.
- Kundera, Milan. *Kniha smíchu a zapomnění*. Brno : Atlantis, 2017.
- Owens, Laura. „Milada Horakova. A mountain that refused move“. *New Presence: The Prague Journal of Central European Affairs* 2006, summer, vol. 8.